

**XX ƏSRİN 20-Cİ İLLƏRİNDƏ ƏDƏBİ DİLDƏ
ƏLİFBA PROBLEMİ****S.M.SADIQOVA***

XX əsr Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi və mədəni həyatında yeni bir dövr idi. XIX əsrin sonlarından başlayaraq cəmiyyətdə baş verən bütün dəyişmələr XX əsrin əvvəllərindən yeni bir məcrada davam edir. Təbii ki, bütün bunlar ədəbi dilə də öz təsirini göstərir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlləri ədəbi dilin keçid mərhələsi idisə, 20-ci illər artıq müəyyənləşmə dövrü kimi davam edir.

Əsrin ilk onillikləri Azərbaycan xalqının tarixində iki böyük hadisə ilə yadda qaldı. Bunlardan birincisi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Şərqdə ilk demokratik dövlətin yaranması idi. Əsrin əvvəllərində yaranan, formalaşan azadlıq, demokratiya və müstəqillik ideyaları məhz bu dövrdə gerçəkləşir. Hər sahədə milliləşmə 18-ci illərdən qanuniləşməyə başlayır. Xalq Cümhuriyyəti dövlətin, cəmiyyətin inkişafını təmin edən, xalqın həyat şəraitini yaxşılaşdıran tədbirlər görür. Bu məqsədlə, lazım olan bütün sahələrə diqqət yetirir, elm, təhsil və mədəniyyət, o cümlədən dil və yazı məsələlərinə xüsusi fikir verirdi. XIX əsrin sonlarından başlayaraq XX əsrin əvvəllərində kəskinləşən və 18-20-ci illərə qədər çox mübahisələr yaradan dil məsələlərindən biri əlifba, onun dəyişdirilməsi, yazı və imla qaydalarının nizamlanması, yeni qaydaların yaradılması idi.

Yazı və əlifba hər bir cəmiyyətin inkişaf səviyyəsini müəyyən edən mühüm faktorlardan biridir. Çünki əlifbanın və yazının varlığı ədəbi dilin varlığı üçün dəyərli sübut və dəlildir. Yazı yüksək mədəni səviyyə, ünsiyyət deməkdir. Yazı insan cəmiyyətlərinin, ali intellektlərin bir-birinə informasiya ötürmə vasitəsidir. Əlifba elmə, təhsilə sahib olmanın ilkin pilləsidir. Bu cəhətdən məhz əlifba ilə bağlı məsələlər hər zaman cəmiyyətin, ziyalıların diqqət mərkəzində olmuşdur.

Azərbaycan xalqı islam aləminə daxil olduqdan sonra ərəb əlifbasından istifadə etməyə başlamışdır. Bu da məlum faktdır ki, ərəb əlifbası türk dillərinin, o cümlədən də Azərbaycan dilinin səs sistemini tam ifadə edə bilmir və çətinliklər yaradırdı. Əlifba ilə bağlı çətinliklər hər dövrdə sənətkarların diqqətini cəlb etmişdir.

---

* Sadıqova Sevda Muradxan qızı – filologiya elmləri namizədi, BDU-nun Türkcölogiya kafedrasının baş müəllimi.

Füzuli « Bir nöqtə qüsurilə gözü kör eylər», deyərkən bir tərəfdən ərəb əlifbasını yaxşı bilməyən savadsvz katiblərdən, naşı qələm əh-lindən şikayətlənirdisə, digər tərəfdən də əlifbanın özünün mürək-kəbliyinə və çətinliyinə işarə edirdi.

Yeni əlifbanın ilk təşəbbüsçüləri kimi A. Bakıxanovun və M.İ Saracovun adı çəkilir. Maarif naziri S.S.Uvarova ünvanlanmış 22 dekabr 1838-ci il tarixli bir arxiv sənədindən görünür ki, M.İ. Sa-racov Şamaxı qəza məktəbinin ştatlı nəzarətçisi vəzifəsində iş-lərkən 1837-1838-ci illərdə Azərbaycanda əlifba kitabı tərtib etmiş və bu əsərini «Tatarskaya azbuka» adlandırmışdır. Məlumatın az-lığından bu barədə ətraflı bir fikir söyləmək çətinidir (3,168).

Azərbaycan ədəbi dili tarixində əlifba məsələsi ilə ilk dəfə Mirzə Fətəli Axundov sistemli şəkildə məşğul olmuş və bunun zə-ruriliyini meydana atmışdır. O, nə üçün əlifba dəyişməlidir sualını bir neçə cəhətdən aydınlaşdıraraq cavab verirdi ki, «əlifba oxu-yazı üçündür; yazılı dilin predmetidir; savadlanmaq, bilik əldə etmək, maariflənmək, məişət və güzəranı yaxşılaşdırmaq və bu yol ilə mə-dəni yüksəlişə çatmaq vasitələrindəndir. Münasib əlifba təlim-tədrisdə həlledici rola malikdir... İslam əlifbası ilə yerlərin və ölkə-lərin adını düzgün yazmaq və oxumaq mümkün deyildisə, coğra-fiya elmini nə cür öyrənmək olar?.. Biz tibb, fizika, riyaziyyat, məişət elmi və başqa bu kimi elmləri və sənətləri necə öyrənə bilə-ririk? Bir halda ki, belə elmlər əvvəllərdə bizim aramızda məlum olmamışdır, bizim əlifba ilə avropalıların işlətdikləri yeni istilahları oxumaq çətinidir...» (3,169-170). Əlifbanın əsas xüsusiyyətlərinə gəldikdə qeyd edirdi ki, əlifbada hərflərin çoxunun şəkli eynidir; saitlər sözün tərkibində yazılmaz; bir neçə samit və saitlər bizim əlifbamızda tamamilə yoxdur; a, u, i-dən başqa o, ö, ü, ə saitləri-nin işarəsi yoxdur; fəthə və kəsre arasında bir səs var e, əlifbada bu hərflər yoxdur və s. M.F.Axundov əlifbanın dilimiz üçün uyğun olmayan bütün cəhətlərini nəzərə alaraq 2-si ərəb, 2-si isə latın qrafikası əsasında 4 layihə hazırlayır. Əslində M.F.Axundov ədəbi dillə bağlı bütün elmi-nəzəri fikirlərini təcrübi şəkildə həyata keçir-rən bir alim və sənətkar idi. Ancaq əlifba ilə bağlı layihələrinin heç birini həyata keçirə bilmədi. Bu işə mane olan əsas cəhət dini ideo-logiya idi. M.F.Axundov bunu da nəzərə alaraq yazırdı ki, əlifba-nın dəyişdirilməsinin dövlətə, dinə zərəri yoxdur.

Ərəb əlifbasının dəyişdirilməsini vacib edən ən mühüm cəhət-lərdən biri əlifbanın özünün daxili quruluşundan əmələ gələn çətin-liklər idi: hərflərin 2 və 4 şəkilli olması, hərflərin altında və üs-tündə qoyulan nöqtələrin əsas element kimi işlənməsi, müxtəlif səsləri ifadə edən, ancaq eyni quruluşda olan qrafemlərin təkcə nöqtələrlə fərqlənməsi, diakratik işarələrlə nöqtələrin yazıda qarı-şıqlıq yaratması və s. İkinci çətinlik isə əlifbanın Azərbaycan dili-nin səs sistemi ilə uyğunsuzluğu idi. Məs. dilimizdəki 4 dodaqla-nan saitin bir qrafik işarə ilə yazılması, eyni məxrəcdə tələffüz edilən bəzi samit səslərin (s, t, z) əlifbada bir neçə qrafik işarə ilə

verilməsi, Azərbaycan dilidə səs, fonem variantı olmayan hərflərin əlifbada işlənməsi və s. Bütün bu xüsusiyyətlər ədəbi dilin fonetik, morfoloji norma sisteminə də təsir göstərir, imla qaydalarında müəyyən qarışıqlıq yaradırdı. Ən başlıcası isə əlifba hamının savadlanması üçün əlverişli deyildi, onun öyrənilməsinə xeyli vaxt sərf etmək lazım gəlirdi.

1904-cü ildə Ö.F.Nemanzadə «G - K hərfləri» adlı məqaləsində yazırdı: «Bu əskiklik və nöqsanlarımızı görmək, əlifbamızı indiki çətinlikdən bir dərəcə qurtarmaq zamanımızda ən lazımlı maarif məsələlərindən biridir. Bu böyük məsələnin həll və islahını böyüklərə, lisan mütəxəssislərinə buraxaraq, burada acizənə bir ricadə, təxtirdə bulunmaq istəyəm. Hərflərimizin şəkilləri zəif əksik, imlamız çox qarışıq, türkcə sərf və nəhv qaydalarımız ziyadə nizam və intizamsız olduğu halda, bu qarışıqlığa bir də bəzi hərflərin işlənməsi, yazılacaq yerləri dəyişəcək olursa, ağırlıq üstünə ağırlıq, çətinlik üstünə çətinlik artırılmış olur»(8,52).

XX əsrin əvvəllərindən 1915-1920-ci illərə qədər və 1920-1930-cu illər tarix üçün çox böyük dövr deyildir. Ancaq ictimai-siyasi vəziyyətin dəyişkənliyi, ideoloji cəbhələrin növbələşməsi, elmi mühitin müəyyənlişməsi, eləcə də dil məsələlərinə münasibət baxımından məhz həmin zaman kəsiyində bir sürətlilik, hadisələr bolluğu müşahidə olunurdu. Əsrin əvvəlləri kapitalizmin inkişafı, sürətli oyanış, elm-maarif şəbəkəsinin genişlənməsi, yeni ziyalı nəslinin yetişməsi və s. ilə səciyyələnirdi. Elmə, təhsilə maraq artırdı. Hər bir xalqın, cəmiyyətin inkişafı o cəmiyyətin, o insanların elmə, təhsilə, biliyə münasibəti ilə üzvi şəkildə bağlıdır. Elm, təhsil, mədəniyyət insanlığı irəliyə aparən nəhəng bir qüvvədir. Bu güclə gələcəyi təmin etmək, böyük işlər həyata keçirmək üçün isə hamının oxuyub yazmağı bacarması, təhsilli və savadlı olması lazım idi. İlk addımlardan biri əlifba ilə atılırdı. Artıq əsrin əvvəllərindən Azərbaycan ziyalıları əlifba ilə bağlı daha ciddi fikirlər söyləyir, onun qüsurlarından şikayətlənirdilər. Burada bir məsələyə də diqqət etmək lazım gəlir. Məlumdur ki, XIX əsrin sonları XX əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda yeni üsullu məktəblər açılmışdı. Bu məktəblərdə müxtəlif elm sahələri ilə yanaşı uşaqlara yeni əlifba (rus əlifbası) da öyrədilirdi. Eyni zamanda rus gimnaziyalarında çoxlu sayda azərbaycanlı balaları oxuyurdu. Onların bir hissəsi sonradan rus və Avropa təhsili ilə yaxından tanış oldular. Əslində hər iki əlifbadan istifadə edən Azərbaycan ziyalılarının əlifba ilə bağlı mühakimələrinə bu şərait də öz təsirin göstərirdi. Təhsilin asanlaşması üçün təbii ki, rus əlifbasının üstünlüyü göz önündə idi. Ədəbi dilin yeni mərhələdə inkişafı, publisistikanın yaranması, xalqın məlumatlanmasında çox mühüm rol oynayan qəzet və jurnalların dərc olunması yeni oxucu kütləsinin formalaşmasını tələb edirdi. Bu səbəbdəndir ki, Cümhuriyyət dövründə də öndə duran vəzifələr içərisində milli dil, təhsil və əlifbaya xüsusi diqqət yetirilirdi. 1919 il parlament iclaslarında çıxış edənlərin hamısı birmənalı olaraq Azərbaycanda savadsızlığın hökm sürdüyünü qeyd edirdilər.

Bundan xilas olmağın yeganə yolunu isə milli məktəblərin yaranması, milli kadrların hazırlanması və milli elm ocağının – darülfünunun (universitetin) yaradılmasında görürdülər. «Məlumdur ki, millətimizin yüzdən doxsanı əvəmdir. Onlar, onsuz da elmə möhtacdırlar». «Biz hamımız bir nöqtəyi-nəzərdəyik ki, ülm, finun bizə lazımdır. Etiraf etməliyik ki, darülfünun da bizə lazımdır». «Bulunduğumuz əsrdə yaşaya bilmək vəsaiti-maddiyyədən ziyadə vəsaiti-mənəviyyə olan elmə müvəffəqdir»(2,13,11,25).

1919-cu il iyul ayının 17-də Bakıda yığıncaq çağırılaraq əlifba layihələri müzakirə olunur. Maarif Nazirliyi yanında Həmid bəy Şaxtaxtinski, S.M.Ənizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Mahmudbəyov və başqalarından ibarət komissiya yaradılır (7.40).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti maarif-məktəblə bağlı, ali təhsillə əlaqədar bir çox problemləri həll etsə də, əlifba məsələsini həyata keçirə bilmədi.

Əsrin əvvəllərindən başlayaraq əlifba ilə bağlı yaranan mübahisələr 1919-1920-ci illərdə daha da kəskinləşirdi. Ziddiyyətli fikirlər söylənir, mübahisələr artaraq davam edirdi. Bir tərəfdən, elmin və təhsilin inkişafı, əhalinin kütləvi şəkildə savadlanması, yeni əsrin elm və texnikasına yiyələnmək üçün tez, asan, sürətlə öyrənilə bilən, yaxşı oxuyub yazmağı təmin edən əlifba lazım idi. Digər tərəfdən isə əlifbanın dəyişilməsi ilə uzun əsrlik tarixi keçmişindən, mədəniyyətindən, elmi və dini dünyagörüşündən aralanmaq, klassik ədəbiyyatdan uzaqlaşmaq təhlükəsi yaranırdı. Eləcə də bu bir kökdən ayrılan türkdilli xalqlar arasında olan əlaqənin qırılması, ünsiyyətin kəsilməsinin başlanğıcı ola bilərdi. Bütün bu səbəblərdən əlifbanın dəyişdirilməsi ilə bağlı fikirlər haçalanır, qızğın mübahisələr yaranırdı.

Çoxəsrlik tariximizə nəzər salsaq, istifadə edilən ərəb əlifbasının bütün qüsurlarını, uyğunsuzluqlarını örtən və gölkədə qoyan nəhəng Azərbaycan mədəniyyətini, bu mədəniyyətin yaranmasında rolunu olan, ayrı-ayrı dövrlərdə yaşayıb-yaradan alimləri, sənətkarları, şair və yazıçıları, ictimai-siyasi xadimləri görürük. Ancaq bunlar fərdlər, dahi şəxsiyyətlərdirlər. Yeni əsrin, yeni onilliyin ziyanlıları başdan-başa savadlı, yüksək elmi səviyyəli intellektual Azərbaycan-türk xalqını görmək istəyirdi. Hamının kütləvi şəkildə təhsil alması işini asanlaşdıran mühüm cəhət isə mükəmməl əlifbanın olması idi. Ö.F.Nemanzadə «Yazımız, dilimiz, «İkinci il»imiz məqaləsində yazırdı: «Türklər nə qədər ki, türklükdən, türküstandan uzaq düşüb, əsrlərcə ərəb hökuməti və dini, fars ədəbiyyatı, nüfuzu altında qaldılar, o qədər türklüklərini və türk dilini itirdilər...»

...Bəli, dünyada heç şey əski halında qalmır. Türk yazıları da nə qədər ki, doğru oxunmur, nə dərəcədə ki, dəyişilməyə ehtiyac görünür, dəyişəcəkdir.

Əli bəy Hüseynzadə cənabları yazır: «Tərəqqimizin maneələrini əlifbamızda görərk yazımızı, imlamızı islahə qalxışanların rus əlifbasından başqa bir şeyə etibar etdikləri yox. Bunların çoxu firəng, ingilis əlifbasından xəbərsizdirlər. Halbuki ingilislər o əcaib

imlaları ilə Avropa və Amerikada, yaponlar o heroqlifləri ilə Asiyada mədəniyyətin ən üst qatına yetişməmişlərmi?»

Biz deyirik: «Möhtərəm əfəndi, tərəqqimizin maneələrini əlifbada görənlər, əlifbasından heç xəbərləri olmayan Bakı müəllimləri deyil, bəlkə çox gözəl ingiliscə, fransızca bilən tonalı helmilər, doktor Şərafəddinlər, Mirzə Melkümxanlar, Abdulla Cövdətlər, qazanlı Maqsudovlar, adları yadımızdan çıxan osmanlı zabitlərdir.

...Tərəqqinin maneələrini əlifbada görənlər yalnız türklər olmamışdır. Avropalı qoca pedaqoq Leybins «Mənə mükəmməl bir əlifba verin, mükəmməl bir dil verim, mükəmməl bir dil verin, mükəmməl bir mədəniyyət verim» – sözlərilə tərəqqinin maneələrini bir növ əlifbada görür. Biz də qanırıq ki, tərəqqimizin əsl maneəsi yalnız əlifbamız deyil, amma əlifbamız hər halda tərəqqimizin maneələrindən biridir»(8,187,188).

1909-cu ildə söylənilən bu fikirlər 20-ci illərdə də eyni şəkildə aktual idi və eyni müstəvilərdə qəbul olunurdu.

Azərbaycan xalqının, dövlətinin tarixində əsrin ilk onilliklərinin ikinci mühüm hadisəsi isə 1920-ci ildə sovet ordusunun Azərbaycanı zəbt etməsi, Azərbaycanda bolşeviklərin hakimiyyəti ələ alması və sovet hökumətinin qurulması oldu. Sovetlər hər yerdə möhkəmlənirdi. Yeni dövr, yeni siyasət əlifba məsələsini də aktuallaşdırdı. Mütərəqqi fikirli ziyalılarımızın əlifbaya münasibəti ilə sovet hökumətinin Azərbaycanda əlifbanı dəyişdirmək cəhdləri fərqli mənalara kəsb edirdi. Ancaq bir maraq – ərəb əlifbasından yeni əlifbaya keçilməsi – üst-üstə düşürdü. Ziyalılar gələcəkdə yaranacaq mənfəət halları millilik və türkcülük zəminində həll etmək yollarını fikirləşərkən, dövlət ancaq tabe etmək, öz qərarlarını həyata keçirmək məqsədini üstün tuturdu. Təbii ki, yuxarılarda qəbul edilmiş qərarların həyata keçirilməsi üçün, fikir bazası yaradılır, bütün tədbirlər isə davamlı şəkildə görülürdü. Xüsusilə alimlərin, ziyalıların öz millətini savadlandırmaq, elm öyrətmək maraqları ilə, sovet dövlətinin xalqı milli kökdən ayırmaq marağının vəsiti ilə eyni idi.

1920-ci ilin oktyabr ayında Bakıda keçirilən müəllimlər qurultayında əlifba məsələsi yenidən gündəliyə gəlir (7, 41). 1921-ci il dekabrın 30-da Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti yanında əlifba müşavirəsi çağırılır və bu müşavirədə yeni əlifba komitəsi təşkil olunur. 30 dekabr 1921-ci il və 6 yanvar 1922-ci ilin tarixində Azərbaycan ziyalıları öz yığıncaqlarında bu məsələləri ətraflı müzakirə edirlər. İki dəstə yaranır: latınçılar, yəni latın əlifbası tərəfdarları, onlar hətta öz layihələrini də təqdim edirlər və islahatçılar (ərəb əlifbasını təkmilləşdirmək fikrində olanlar). 1922-ci ilin may ayında Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti yanında «Yeni türk əlifba komitəsi» yaradılır. 1922-ci il dekabrın 30-da yeni əlifba komitəsinin latın əlifbası əsasında tərtib etdiyi layihəsi elan olunur (4, 260; 1, 9). Layihənin bəzi bölmələrinə nəzər salaq: layihə fonetik prinsip əsasında tərtib edilmişdir; layihə tamamilə Azərbaycan dilinin fonetik əsaslarına uyğun düzəldilmişdir, yeni

Azərbaycan dilində olan bütün fonemlər üçün işarə düzəldilmişdir; latın əlifbasından a, v, c, d, e, f, h, j, k, l, m, n, o, p, i, u, t, q, ç, s, z hərfləri eynilə qəbul edilmişdir; layihədə x, z (ş mənasında) hərfləri rus əlifbasından götürülmüşdür; Azərbaycan dilinə məxsus səslərin işarələri latın əlifbasındakı müvafiq hərflərin formalarını dəyişməklə düzəldilmişdir: e-ə, o-ö; ərəb dilinə məxsus olub, Azərbaycan dilində fonetik qarşılığı olmayan hərflər üçün layihədə işarə yoxdur və s. (1,9). Komitə tərtib etdiyi layihədə əsasən Azərbaycan dilinin fonetik tərkibini nəzərə almışdır. Yeni əlifbanın təbliği genişlənir, qəzet və jurnal səhifələrində yeni əlifba ilə materiallar dərc olunurdu. 1922-ci il sentyabr ayının 22-dən latın əlifbasında «Yeni yol» qəzeti nəşrə başlayır. Mətbuatda əlifba ilə bağlı müxtəlif məqalə və materiallar dərc olunur. Bu illərdə F.Ağazadənin «Nə üçün ərəb əlifbası türk dilinə yaramır» və «ASSR-də yeni türk əlifbasının yaranması və həyata keçirilməsi tarixi», «Yeni əlifba ilə türkcə düzgün oxuyub-yazma qaydaları», «Türkcə kəndi müəllim» və s. əsərlər çap edilir. 1923-cü il iyunun 26-da Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi xalq kommissarlarına, müəssisə və idarələrə işlərin ərəb əlifbası ilə yanaşı yeni əlifba ilə də aparılması haqqında əmr, sərəncam verir (7,42). 1924-1925-ci dərslər ilindən 1-ci siniflərdə dərslər yeni əlifba ilə tədris olunmağa başlayır (1,10; 4,260).

Əsrlərdən bəri davam edən müzakirələrə, əlifba ilə bağlı problemlərə 1926-cı ildə Bakıda çağırılmış I Ümumittifaq Türkoloji Qurultay yekun vurur. Ən son qərar məhz Türkoloji Qurultay tərəfindən verilir. Qurultayın gündəliyində 14 məsələ dayanırdı: türk xalqlarının tarixinin etnoqrafiyasının, dilinin və ədəbiyyatının müasir dövrdə vəziyyəti və onların yaxın vaxtlarda öyrənilməsi məsələləri; türk dillərinin qohumluğu və başqa dillərlə əlaqələri; əlifba islahatı ilə bağlı məsələlərin elmi və praktik cəhətdən işıqlandırılması, orfoqrafiya, terminologiya, türk xalqlarının ədəbi dili, məktəblərdə ana dilinin tədrisi haqqında məsələlər və s. Bunların içərisində əlifbaya xüsusi yer verilir, ən vacib məsələ kimi iclasların böyük əksəriyyətində ətraflı müzakirə olunur (10, 5).

Qurultayda çox müxtəlif fikirlər səslənir. İştirakçılar iki dəstəyə ayrılırlar: islahatçılar – ərəb əlifbasını təkmilləşdirib saxlamaq istəyənlər və latınçılar. Hətta belə bir fikir də səsləndi ki, ərəb əlifbası heç də yararsız əlifba deyil, təbii ki, ərəb dili üçün, çünki o ərəb dilinin bütün səs sistemini əhatə edir, tələffüzünə uyğun gəlir. Onun əsas qüsuru türk dilləri üçündür (9. 242-260).

Əlifbanı dəyişdirmək istəməyənlərin əsas dəlilləri ondan ibarət idi ki, ərəb əlifbasını dəyişmək çoxəsrlik türk xalqlarının milli mənliliyinə, heysiyyətinə toxunan məsələdir, çünki bu həm də xalqın dini dünyagörüşünü sarsıtmaq üçün görülən tədbirdir. Çox çətin tarixi şəraitdə bir sıra, xüsusilə də iqtisadi-maddi çətinliklər yaradır. Əlifbanın dəyişdirilməsi türk xalqlarını bir-birindən ayırır. Ən əsası isə ərəb əlifbasında islahat aparmaqla, yazının gözəlliyinə xələl gətirmədən onu asanlaşdırmaq mümkündür. Əlifbanı dəyişmək-

lə mədəni ola bilmərik, əksinə bir neçə il mədəni inkişafdan geri qalacağıq. Orfoqrafik qaydaları nizamlamaqla əlifba ilə bağlı problemi də aradan götürmək mümkündür. Bütün türk xalqları birlikdə həm ərəb əlifbası, həm də latınla bağlı işlər görüb hazırlamalıdır, sonra bir qərara gəlinməlidir (9,306-307).

Əlifbanın bir sıra əsas xüsusiyyətləri ilə bağlı irəli sürülən: ərəb əlifbasındakı bəzi hərflər türk boğazında tələffüz olunmur, eyni şəkildə yazılmış sözlər nəinki ayrı-ayrı türk dillərində, eləcə də eyni xalqın sənətkarları tərəfindən başqa-başqa tələffüz olunur, oxunur, ərəb qrammatikasını bilmədən bu əlifbada yazılmış yazını oxumaq çox böyük çətinliklər yaradır, alınma sözləri, Avropa mənşəli sözləri, işarələrin olmamasından yazmaq, mümkün deyil kimi iradlarla islahatçılar razılaşırdılar və qeyd edirdilər ki, bu sayılanlar təqdim edildiyi kimi elə də mürəkkəb iş deyil. Fonetik prinsipi izləməklə, orfoqrafiya qaydalarını nizamlamaqla bu çətinlikləri aradan götürmək olar. Obyektivlik nöqtəyi-nəzərindən baxılsa, məlumdur ki, inkişafın əsasında iqtisadiyyat durur, əlifba isə bütöv işin bir elementi rolunu oynayır. Bu cəhətdən ərəb əlifbası ilə latın əlifbası arasında elə kəskin fərq yoxdur. Hərflərin çox şəkilliyi ilə əlaqədar əlifbanın uzunmüddətə öyrənilməsinə gəldikdə, bu sırf tədris işi ilə əlaqədardır. Ona qalsa latın əlifbasının da öyrənilməsində çətinliklər mövcuddur. Dünya elmindəki simvolik işarələrin latın əlifbasından götürülməsi də ciddi problem deyil. Ərəb əlifbasını saxlamaqla da bunu həll etmək olar (9,23-24). Bu kimi bir çox məsələlərə də islahatçılar aydınlıq gətirməyə çalışırdılar.

Latınçıların dəlilləri daha tutarlı idi. Onların latın əlifbasının hərtərəfli üstünlüklərini elmi cəhətdən izah edərkən, hətta bəzi türk alimlərinin də fikirlərinə istinad edir, öz fikirlərini isə belə əsaslandırırırdılar ki, «əlifba elə sadə olmalıdır ki, uşaqlar onu bir neçə günə olmasa da, ən azından bir ay içərisində oxumağı öyrəne bilsinlər... yoldaş Broydo təsdiq edir ki, ərəb əlifbasını yeni (avropa) üsulla iki günə öyrənmək olar... Onun əksi olaraq Osmanlı müəllifi Ömər Təhsin deyir ki, ərəb şrifləri ilə olan yazını düzgün qaydada oxumaq üçün fasiləsiz olaraq bir il ərəb dilinin sərfeimologiya) və nəhvini (sintaksis) öyrənmək lazımdır»(10,6). Xalqa elm, bilik lazımdır. Bu biliyi o yazı vasitəsi ilə alır. Yazı isə rahat və tez mənimsənilən olmalıdır. Texniki cəhətdən asan olmalıdır. Oxunması göz üçün rahat olmalı, ağırlıq yaratmamalıdır. Məsələn, ərəb əlifbasında bir element var, o da xəttədir. Əlifbanı təkmilləşdirmək üçün nöqtələr atılsa heç nə qalmır. latın əlifbası isə xətt və ovaldan ibarətdir, ikielementlidir. Orada hər cür islahat aparmaq mümkündür. Məsələn: o – ovaldır, a isə həm xətt, həm də ovaldan ibarətdir. Məsələ burasındadır ki, latın əlifbası dairəvi formadadır. İki müxtəlif keyfiyyətli element təkmilləşdirmək və islahat aparmaq üçün də çox yararlıdır. Ərəb əlifbasının tərəfdarları isə öz növbəsində bu cəhəti ərəb əlifbasının asan elementi kimi qəbul edirdilər (9, 300).

Çıxışlarda pərdəarxası oyunların gizli siyasi məqsədləri də

hiss olunurdu. Bəzən türk xalqlarının tarixi, dili və mədəniyyəti ilə bağlı faktlara kölgə salmağa cəhd edilir, onları kiçiltmək meyli açıq-aşkar hiss olunurdu. «Türk xalqları, ancaq yeni inqilabın yaratdığı siyasi şəraitdə öz müqəddəratını həll edə biləcək və inkişaf, mədəni yüksəlişə nail olacaq» kimi fikirlər səslənirdi. Bütün siyasi çaralarına baxmayaraq, I Ümumittifaq Türkoloji Qurultay ədəbi dillə bağlı çox məsələlərə aydınlıq gətirdi, bir sıra problemləri həll etdi, ancaq Azərbaycan ziyalıları, alimləri üçün də gələcək problemlər hazırladı. Qurultay iştirakçılarının, demək olar ki, çoxu repressiya qurbanları oldu.

Qurultayda iki qətnamə təqdim olundu. İki bənddən ibarət olan birinci qətnamədə deyilirdi ki, yeni türk latın əlifbasının islah edilmiş ərəb əlifbasından texniki üstünlüklərini və böyük tarixi-mədəni tərəqqi üçün əhəmiyyətini əsas tutaraq qurultay yeni əlifbaya keçilməsini lazım bilir, onun həyata keçirilmə metodlarını isə hər bir türk-tatar respublikası və vilayətində xalqın öz ixtiyarına verilməsini müəyyən edir. Qurultay bütün türk-tatar xalqlarına Azərbaycanın iş metodunu öyrənməyi və özlərinə uyğun şəkildə tətbiq etməyi məsləhət bilir (9, 320, 321).

İkinci qətnamə ərəbçilər, islahatçılar adından təqdim olunur. Onlar isə təklif edirlər ki, hər iki – ərəb və latın əlifba sistemi türk dillərinə xidmət edə bilər. Azərbaycanda latın sisteminin türk dillərinə tətbiqi sahəsində görülən nəhəng işləri, eləcə də Tatarstanda əski ərəb əlifbasının islahatı istiqamətində görülən işləri etiraf edərək hansı sistemin türk dilləri üçün uyğun olması məsələsinin həlli açıq saxlansın. Heç olmasa qəbul edilsin ki, bu vaxta qədər ərəb sistemindən istifadə edən bütün türk dilləri üçün vahid hərflər sistemi təyin edilsin, bu da İkinci Türkoloji qurultay tərəfindən həll edilsin. Bütün türk xalqlarının yazısında təklif edilmiş işarələrin, istər latın sistemində, istərsə də digərində eyni olmasını qərarlaşdırmaq üçün biri islahatçılardan, digəri latınçılardan ibarət iki komissiya yaradılsın. Eyni zamanda ərəb xətti üzrə qəti islahat prinsipləri müəyyən edilsin (9, 320-321).

Qurultay 101 nəfər lehinə, 7 nəfər əleyhinə, 9 nəfər bitərəf olaraq birinci qətnaməni qəbul etdi. Bu qərardan sonra Türkiyə Respublikası 1928-ci ildə latın əlifbasına keçdi. 1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycanda latın əlifbasına keçilməsi üçün dövlət qəti qərar verdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. (Sovet dövrü). III cild. Bakı, 1982.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament. Stenoqrafik hesabatlar. I, II c., Bakı, 1998.
3. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə. Bakı, 1978.
4. Hacıyev T.İ. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, II hissə. Bakı, 1987.
5. Hacıyev T.İ. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 1977.
6. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, 1989.
7. Müasir Azərbaycan dili, I cild. Bakı, 1978.

8. Nemanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı, 1992
9. Первый Всесоюзный Тюркологический съезд 26 февраля-5 марта 1926 г. Стенографический отчет. Баку – АССР, 1926.
10. Бюллетен организационной Комиссии по созыву 1-го Всесоюзного Тюркологического съезда. № 1,2,3,4. Баку, 1926, 27 февраля.

ПРОБЛЕМА АЛФАВИТА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ 20-Х ГОДОВ XX ВЕКА

С.М.САДЫГОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается проблема алфавита в азербайджанском литературном языке 20-х годов XX века. В статье просматривается история использования арабского алфавита и анализируются мысли о реформах алфавита, начинающихся с конца XIX века. Обсуждаются научно-теоретические рассуждения особенностей применения арабского или латынского алфавита к тюркским языкам. Всесторонне освещаются процессы изменения алфавита на I Тюркологическом съезде.